

ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՈՒ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ԱՐԲՅՈՒՐ*

«Աղետների յուշագիրը» օրագրության հեղինակ Հայկ Տեր-Աստվածատրյանի և անվանի հայագետ-թարգմանիչ Թադ. Ավդալբեգյանի ծանոթության ու ունեցած շվտումների վերաբերյալ կենսագրական տեղեկություններ չունենք, բայց մի քանի կողմնակի իրողություններ կարծես թե հավաստում են այդ: Թադ. Ավդալբեգյանը Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարան է ընդունվել 1895թ., իսկ Հ. Տեր-Աստվածատրյանը 1904թ. հրատարակած «Բառարան հայ կենսագրութեանց» գրքի առաջաբանում ասում է, որ մնան աշխատանք ձեռնարկելու միտքը ինքը հղացել է 1896 թվականից, երբ ուսանում էր հիշյալ ճեմարանում: Երկրորդ պարագան իրենց գործունեության առաջին տարիներին փաստորեն նույնական խորագրեր ունեցող աշխատությունների հրապարակումն է. և հիրավի՝ Հ. Տեր-Աստվածատրյանի «Խաչատուր Աբովյան» /1905, 30 էջ/ և «Միքայել Նալբանդյանց» /1908, 30 էջ/ փառածավալ մենագրությունների դիմաց այդ իսկ դեմքերին վերաբերող հետազոտություններ է հրապարակել նաև Թադ. Ավդալբեգյանը՝ «Խաչատուր Աբովյան. գրական-պատմական վերլուծություն» /1913թ./ և «Միքայել Նալբանդյան. գրական-պատմական վերլուծություն» /1913թ./, «Հանգույցի լուծումը. Միքայել Նալբանդյանի աշխարհայացքի բնորոշման խնդրի շուրջը» /1914թ./:

Դասակից սաների ընդհանուր հետաքրքրությունները ձևավորվում են նրանց ուսուցիչների ներշնչումներով, իսկ 1894-1899 թվականներին ճեմարանի տեսչությունը վարում էր հայագիտական հրատարակություններով քաջ հայտնի Կարապետ Կոստանյանը, որը Ե. Տեր-Սիմասյանի վկայությամբ «կազմել էր այն ժամանակվա պայմաններում մի լավագույն ուսուցչական խումբ, որի անդամներն էին հայտնի գիտնականներ Կարապետ Տեր-Մկրտչանը, Գաբեգին Հովսեփյանը, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, հռչակավոր մանկավարժ Մեղրակ Մանդինյանը, հանճարեղ երաժիշտ Կոմիտասը, Գևրմանիայում իր ու-

* Սկիզբը տես «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Երևան 2004, էջ 226-240:

սումն ավարտած Նիկ. Զարամյանը, Մանուկ Աբեղյանը, (վերջին տարում), հրապարակախոս և գրականագետ Սիմաս Բերբերյանը, մաթեմատիկայի և ֆիզիկայի ուսուցիչ Պետրոս Տիգրանյանը, հմուտ գրաբարագետ Սեթ Հարությունյանը, պատմության և գերմաներենի դասատու քանասեր Ստեփան Կանայանը և ուրիշներ»^{**} :

Հայկ Տեր-Աստվածատրյանի հետաքրքրություններն և հմտությունները կերպավորվել են այս միջավայրում և այս երևելիների հայացքի ներքո, ուստի ստորև բերվող նրա հրապարակումների ցանկը լիովին պատճառաբանված է ու հասկանալի.

1. Ջան-գիլում: 600 տուն յառաջաբանով և ծանոթութիւններով, Ժողովեց՝ Հայկ Տեր-Աստուածատրեան, Պարիս, 1903, 42 էջ:

2. Բառարան հայ կենսագրութեանց. 1401-1904, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1904, 181 էջ:

3. Խաչատուր Աբովեան, Տփլիս, 1905, 30 էջ:

4. Հայ վաճառականութիւնը Ռուսիայում. պատմական տեսութիւն վավերաթղթերով, Է-ԺԸ դար, Պարիս, 1906, 54 էջ:

5. Սիքայել Նալբանդեանց, Թիֆլիս, 1908, 30 էջ:

6. Նախապատմական կեանք կամ նախնի դարերի մարդը, Թիֆլիս, 1908, 32 էջ:

7. Ուրաբտու և հայերի հայրենիքը քարտեզով, Թիֆլիս, 1908, 32 էջ:

8. Համառօտ Հայոց պատմութիւն /3-րդ տպագրութիւն/: Սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1909, 227 էջ:

9. Դասագիրք էսպերանտո /միջազգային/ լեզուի, Թիֆլիս, 1909, 64 էջ:

Չենք կարծում, թե քվարկածով ավարտվում են «Աղետների յուշագիրք» գրելուց առաջ Հ. Տեր-Աստվածատրյանի ունեցած հրապարակումները, բայց նրա պատրաստության ու հետաքրքրությունների շրջանակը պարզելու միանգամայն գոհացուցիչ պատկեր են ներկայացնում: Ամենից առաջ վկայված ենք տեսնում ազգային հին ու նոր պատմությանը, զրականությանը ու բանարվեստով զբաղվելու նրա մղումը, իսկ այդ նշանակում է, թե հուշագրության էջերում եղած նրա զմահատություններն ու ամփոփումները սոսկ օրվա անցուդարձից կատարված եզրակացություններ չեն: Հայկ Տեր-Աստվածատրյանը հրաշալի գիտե, թե իրողության գրառած զարգացումները պատմականորեն ինչ կեցվածքի ու հարաբերակցության ծնունդ են և իրենցով ինչ ապագա են պայմանավորում մայր ժողովրդին: Ի դեպ, դեռ ուսանողական տարիներից նա հետամուտ է դեպքերի ու հանգամանքների, ազգային արժեքների վերկուսակցական զմահատությանը: «... ես առհասարակ ինձ, - գրում է նա «Բառարան հայ կենսագրությանց» առաջաբանում, - հեռու եմ պահել

^{**} Երվանդ Տեր-Մինասյան, հուշեր իմ կյանքից, Երևան, 2005, էջ 35:

դատողություններից, կուսակցություններց և աշխատել եմ տալ այն բոլոր մանրամասները, որ այս կամ այն աղբյուրի միջոցով հասել է ինձ» (էջ Ե): Զիչ անց նորից հիշեցնում է. «... կրկնում եմ, որ ես մտադիր եմ այս գործս շարունակելու առանց կուսակցությունների խտրության և անեն մի գործունյա մարդու համար գրելու այն, ինչ որ ինքն է» (էջ Ե):

Մեր հեղինակը այդպես կարող էր վարվել և իրոք էլ կեցվածքը չի փոխել մատենագրության պատմության հարցեր արծարծելիս, բայց հուշագրության շարադրության տարիներին գրեթե ամենաբարձր տարեկանը անխախտ պահելը: Նախ՝ կուսակցական մտեցումների տարբերությունները որոշակի թուլացնում էին միասնականություն պահանջվող վճռականությունը, իսկ օրակարգ եկած խնդիրները ծայրահեղ բախտորոշ էին ցեղասպանություն ապրած ժողովրդի մնացորդացը ինքնակա գոյություն ապահովելու համար: Դեպքերի ընթացքն ըմբռնելու և իր մասնակցությունը բերելու շահագրգռությունը ստիպել է նրան եղած ազգային կուսակցություններից մախընտրելի համարել ժողովրդական անուն և սկզբունք որդեգրածը, անդամակցել նրան և նույնիսկ որոշ դեռականություն ունենալ:

Ստորև ներկայացվող դրվագը վերաբերում է Այսրկովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչների միմյանց հանդեպ ունեցած վերաբերմունքին ու մտայնություններին և ապա՝ թուրքերի հետ վարած բանակցություններում այդ ամենի դրսևորումներին: Հ. Տեր-Աստվածատրյանը վերլուծումների մեջ բավական զուսպ է, ուստի հաճախ գերադասում է ժամանակագրի սկզբունքով ներկայացնել իրար հաջորդող դեպքերը, որոնց իմացությունը այսօր մեծապես լրացնում է մեր պատկերացումները շուրջ հարյուրամյա անցյալի վերաբերմամբ: Կարելի է և ավելին ասել՝ երբեմն համոզվում ես, որ այն ժամանակ ձևավորված կողմնորոշումներն ու մտայնությունները էական վտփոխություն չեն կրել և այսօր էլ իբրև գործոն աշխատում են:

7 մարտի

Պատուիրակությունը. Տրապիզոն 14 մարտի (ն. տ. և ըստ հ. տ. 1/III). - «Օսմանեան կայսերական կառավարութեան պատուիրակութիւնը պատիւ ունի յայտարարել, որ իր կառավարութիւնն անկեղծօրէն տրամադիր է բարի հարևանական յարաբերութիւններ հաստատել Անդրկովկասում կազմակերպուող հանրապետութիւնների հետ:

Օսմանեան պատուիրակութիւնը խնդրում է Անդրկովկասեան պատուիրակութեանը՝ ճշգրիտ յայտարարութիւններ անել յիշեալ հանրապետութեան էութեան, ձևի, քաղաքական ու վարչական կազմութեան մասին և հարցնում է, թէ այդ վերջինը կատարել է և պետութեան կազմութեան համար միջազգային իրաւունքով պահանջուող պայմանները:

Անդրկովկասի պատուիրակութիւնը պատասխանել է՝

«Անդրկովկասեան Սէյմի պատուիրակութիւնը պատիւ ունի հետեւեալ յայտարարութիւն անել՝ մարտի 14-ին Օսմանեան կառավարութեան պատուիրակութեան կողմից արուած հարցումին:

Անդրկովկասի կառավարութեան էութեան, ձևի և քաղաքական վարչական կազմակերպման հարցը հերթի է դրուած՝ նրան լուծելու հեղինակատր միակ մարմնի՝ Անդրկովկասեան Սէյմի կողմից, որ ստեղծուած է ընտրական ընդհանուր իրաւունքի հիման վրայ ժողովուրդների կամքի ազատ արտայայտութեամբ: Բոլշևիկեան յեղաշրջման ընդդէմ սկսած (27 հոկտ. 1917թ. հ. տ.) Անդրկովկասի տերրիտորիայի վրայ դադարեց ռուսական կենդրոնական իշխանութեան գործունէութիւնը և մի նոր անկախ կառավարութիւն յառաջ եկաւ, որ այժմ պատասխանատու է Սէյմի առաջ:

Անդրկովկասի այդ կառավարութիւնը մտաւ միջազգային յարաբերութիւնների շրջանակի մէջ՝ ընդունելով Օսմանեան կառավարութեան առաջարկը նրան հետ հաշտութիւն կնքելու անկախ քանակցութիւններ մղելու մասին:

Յետագայում Սէյմն ու Անդրկովկասեան կառավարութիւնը մի նոր քայլ արին այդ ուղղութեամբ, պատերազմող պետութիւնների արտաքին գործերի միմիստրութիւններին բողոքի հետագիր ուղղելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան դէմ, Անդրկովկասին վերաբերող մասում առանց իրենց գիտութեան և հաւանութեան կնքուած պայմանագիրը զուրկ համարեցին միջազգային իրաւունքի տեսակէտից որևէ նշանակութիւնից և ոչ-պարտադիր իրենց համար:

Տրապիզոնի ներկայ հաշտութեան խորհրդակցութիւնը նոյնպէս միջազգային իրաւական կեանքի մի ակտ է: Այդ կերպով, Անդրկովկասը փաստօրէն մի պետութիւն է հանդիսանում, թէև իր անկախութեան մասին պետութիւններին պաշտօնական հաղորդագրութիւն չէ արել:

Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը մեծ գոհունակութեամբ է նկատում Օսմանեան կառավարութեան անկեղծ մտադրութիւնը՝ Թիւրքիայի և Անդրկովկասի միջև բարի հարևանութեան յարաբերութիւններ հաստատելու մասին և կատարեալ յոյս է յայտնում խորհրդակցութեան ցանկալի արդիւնքի մասին:

Հազ. - Հացի պակասութիւնն օրեցօր զգալի է դառնում, արդէն թերթերի մէջ գրում են, որ Պարենատրման կոմիտէն ուզում է գրուանքան դարձնել 96 կոպ.:

Մարիդամիշում. մարտի 5-ին յայտարարուած է պատերազմական դրութիւն գնեռալ Օդիշելիձէի հրամանով:

Գեն. Օդիշելիձէ. - Խօսում են, որ Էրզրումի գրաւումը հետևանք է գնեռալ Օդիշելիձէի դաւերի, նա հրաման է արձակել, որ մեր զօրքերը քաշուեն դէպի պետական սահմանները, որով խռովութեան սերմեր է ցանկել Էրզրումի զօրամասի մէջ, որը երկսի է բաժանուել՝ ետ քաշուող-

ներ և ետ չքաշուողներ, որի հետևանքն եղել է և Անդրանիկի կեանքի դեմ կատարած մահափորձը: Միրելի հայեր, մենք վրացիների հետ երբե՞ք փլաւ եփել չենք կարող ...

Արդահան. - Մահմեդականները (տեղացիները) գրաւելով Արդահանը, քրդերի հետ միասին մախապատրաստական գործողութիւններ են սկսել Կարսը գրաւելու համար, ուր դիմում են նրանք մեծ մասսաներով: Կարսից յարձակւողների դէմ է ուղարկուել հայ-յունական մի զօրախումբ պատերազմական կատարեալ պատրաստութեամբ:

Բաթում և մաւատորմիդ. - Սև ծովի մաւատորմիդի այն մասը, որ կանգնած էր Բաթումի մաւահանգստում, բօլշևիկ մաւաստիների տրամադրութեան տակ լինելով, մաւաստիներն ուզեցել են վաճառել Թիւրքիային, սակայն այդ հասնելով Բաթումի կառավարութեան ականջը, 5-ին մարտի առաւօտեան 4-5 ժամին նրանց շրջապատել են և թնդանօթս-յին մարտից յետոյ մի շոգեմաւ ծովաստոյգ անելով՝ մնացածները գրաւել են և բոլոր մաւստիներին ձերբակալել:

Կարս-ից հեռագրում են, որ շրջանը լցուած է թուրք-թաթար, թուրք և քուրդ հրոսակախմբերով, որոնց շնորհիւ բոլոր ճանապարհները փակուած են և կտրուած հեռագրաթելերը, այնպէս որ ոչ մի տեղեկութիւն չկայ շրջանից: Մերդենիկում կոխի է տեղի ունենում, իսկ Օլթու դրութիւնն անյայտ է:

Արդանուշը գրաւուած է թիւրք զօրքերով, քաղաքը պաշտպանող յունական զօրամասը գերի է վերցրած:

Անդրանիկը հրաժարական է ներկայացրել:

Հայաստանի Ապահովութեան խորհուրդն ամեն տեղ հեռագրել է հետևեալ շրջաբերականը. «Էրզրումը թողնուած է, այդ հանգամանքը քացասական ազդեցութիւն չպետք է գործէ հայրենիքը պաշտպանելու գործի վրայ: Լիովին բաւարար ոյժեր կան գործը շարունակելու և դրութիւնը կանոնաւորելու, ուստի առաջարկում ենք ձեզ՝ կրկնապատիկ եռանդով շարունակել աշխատանքը, կատարելապէս համոզուած, որ մեր նպատակը կիրագործուի»:

Կառավարութիւն. - Անդրկովկասեան կառավարութեան մէջ մենշևիկները ստանում են 5 տեղ, մուսավաթը՝ 4, դաշնակցութիւնը՝ 3 և սօցիալ յեղափոխականները՝ 2, 1-ական պատգամաւոր ունեցող կուսակցութիւններին բոլորովին տեղ չի տրոււմ:

Ախալցխայի ու Արասթումանի բոլոր ճանապարհները բռնուած են մահմեդական աւազակախմբերով, որոնք թալանում են, տկլորացնում ամենքին, իսկ պատահող հայերին սպանում:

Դարալագեհազի հայերը նոյն դրութեան մէջ են, ամբողջ զաւառը մնացել է մահմեդական աւազակախմբերի ձեռքին:

Սէյն. - Մարտի 5-ի նիստը պատմական նիստ էր և այդտեղ արդէն պարզուեց, որ բոլոր կուսակցութիւնները համարեա միաբերան մեղադ-

րում են մահմեդականներին իրրև երկիրն անարխիայի մասնողների, որտեղ և գլխավոր քելը Արդահանի շրջանում կատարուած աներեսութիւններն են, որից յետոյ քաղաքը գրաւել են ոչ թէ քիւրք կանոնատր գօրքերը, այլ ռուսահպատակ մահմեդականները: Մահմեդական պատգամատրների լրբութիւնն այնտեղ է հասել, որ իրենց կազմակերպած աւազակախմբերի ու կանոնատր անարխիայի քելը թողնելով պահանջում են պաշտպանել մահմեդականներին յարձակումներից:

Մարտի 3-ին Թիֆլիսում բացուեցաւ Հայ ժողովրդական կուսակցութեան քաղաքական Ակումբը: Խօսել է Սիքայէլ Պապաջանեանը:

8 մարտի

Քարվանսարայից 6 մարտի հեռագրում են. «Փետրուարի 8-ին Շանշադնի շրջանի Չինար գիւղից Ղարաբաղի կողմը զնացած հայ զինուորները, թուով 54 հոգի, Ջիրդախան գիւղի և Չեզամ գետի միջև զինաթափ են արուած բոլորը և մորթոտուած քիւրքերի կողմից»:

Հայ-պարսկական յարաբերութիւնները. Թիֆլիսի քիւրքերի թաղից վերջերս հայերն սկսեցին զաղթել հայկական թաղերը, որ մեծ անհանգստութիւն է պատճառել թաղի պարսիկ բնակչութեան, ուստի վերջինս դիմել է պարսկական ընդհանուր հիւպատոսին, որը այդ առիթով տեսնուեցաւ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Աւետիս Ահարոնեանի հետ: Աւ. Ահարոնեանը հաւաստիացրել է Շարիֆ-ուլ-Դօուլէին, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի անցի ոչ մի տխուր քայլ, բայց հարկատր է վերջ տալ այն պրօվակացիային, որ լայն տեղ է գտնում թէ Ատրպատականում և թէ այստեղ թուրք ու պարսիկ մասսաների մէջ հայերի դէմ:

Հոգևորականներ - զինուոր. Գրչակ Սիքայէլ Աստուածատրեանը «Հորիզոն»-ի մէջ առաջարկում է զինուորակոչի ենթարկել հայ հոգևորականների: Այստեղ ի հարկէ զարմանալու ոչինչ չկայ, եթէ ես ատկացնեմ, որ այդ Մի Աստուածատրեանը «տէրտէրի տղայ» է:

Ռումանահայեր. - Ռումանիայից դուրս են եկել մօտ 3000 հայ զաղթականներ, որոնցից 7 մարտի Թիֆլիս հասան մօտ 25 հոգի, մնացածները գտնում են Բաթումի և Օդեսսայի շրջանում:

Վասպուրականի հայութիւնը Վանում կազմակերպել է ժամանակատր հայկական կառավարութիւն և սկսել է գործել որպէս տեղական իշխանութիւն հայերէն լեզուով: Կուսակցութիւնները համաձայնութեան են եկել, և նահանջի մասին խօսք անգամ չի լինում: Վանի նահանգային կօմիսսարն է Կոստանդին Համբարձումեան, Ջինուորական գործերի կօմիսսար՝ Գրիգոր Բուլդարացի, Ներքին գործերու՝ Հմայեակ Մանուկեան, Երկրագործութեան՝ Արմենակ Մաքսապետեան, Ելանային՝ Մամուլէ Մեսրոպեան, Հանրային խմամատարութեան՝ Հայրապէտ Յովհաննիսեան, բժ. Ն. Ա. Տէր-Թովմասեան՝ Բժշկա-առողջապահութեան,

Պարենատրման գործերու՝ Չաւեն Կորկոտեան, Պօստ-հեռագրական՝ Ս. Չաւրեան:

Կարատուրգանը 6/III գրաւել են թիւրքերը:

"Возрождение". - Այս վրացոց ռուսատառ թերթը, որ յատկապէս վրացի իշխանների և թիւրք-թաթարների միացեալ պրատկատոր խմբի թերթն է և հայերի դէմ գրելով էր գբադուած, փակուած է Անդրկ. Կօմիսսարիատի հրամանով, որովհետև վերջերս ռադակի գրել էր, թէ վրացիներին ինչ, որ տաճիկները խլեն հայերից Կարսը և թէ նոյնիսկ գրաւեն բոլոր հայկական գաւառները, միայն թէ Վրաստանն ստանայ ատօմօմիա և Բաթումը մնայ վրացիներին:

9 մարտի

Վասպուրականի հայկական կառավարութիւնը կազմուել է ռուս գորքերի հեռանալուց յետոյ, և Կօմիսսարները գործի են անցել արդէն փետրուարի 1-ից: Վանից Իգդիր ճանապարհները բռնուած են քուրդ հրոսակախմբերով:

Սէյմ 7 փետր. քննուոմ էր Հոդային հարցը, և Հոդային օրինագիծն ընդունուոմ է միաձայն:

«Աշխատատը» - թերթը ժամանակատրապէս դադարել է հրատարակուելուց խմբագրութեան կարգադրութեամբ, իսկ «Հորիզոնն» այսօրուանից լոյս է տեսնուոմ մեծացրած դիրքով:

Հայ-փախստականներ. - Սարիդամիշ են հասել 10000 հայ փախստականներ:

Կարատուրգան. - Մերոնք ետ են խլել թիւրքերից Կարատուրգանը:

Հաշտութիւն. - Տրապիզոնից 9-ին մարտի հեռագրուոմ են, որ Թիւրքիան Բրեստ-Լիտվսկի դաշնադրութիւնը համարուոմ է պարատրեցուցիչ նաև Անդրկովկասի համար և այդ հոգուով էլ խօսուոմ են նրանց պատուիրակները:

Ալեքսանդրապօլից, 8 մարտի հեռագրուոմ են, որ Ազգային խորհրդի հեռագրի հիման վրայ գեներալ Նազարբէկեանը մարտի 1-ին Ալեքսանդապօլն ու գաւառը յայտարարել է պատերազմական դրութեան վրայ. հրամանով բոլոր զինուորական Կօմիտէները վերացուած են, հասարակական-յեղավտխական հիմնարկութիւններին հրամայուած է չխառնուել զինուորական իշխանութեան կարգադրութիւնների մէջ:

Ախալցխա. - Քաղաքուոմ պաշարողական դրութիւն է յայտարարուած: Քաղաքի շրջանուոմ կռիւ է տեղի ունենուոմ թուրքերի և հայ-վրացի միացեալ գորքերի միջև: Ածխորի մօտ էլ նոյնն է կատարուոմ:

Գեն. *Նազարբէկեանը* հեռագրով խնդրուոմ է շուտով գնացքներ ուղարկել Սարիդամիշից դուրս բերելու միլիոնատր կարողութիւնը:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը. - Խորհրդի անդամներն իրենց գլուխ ունենալով Ա. Մխարոնեանին 5 մարտի մեկնեց[ին] Ալեքսանդրապոլ, որտեղից 8-ին զնացել են Սարիղամիշ:

Պետրիզորսկում 20 փետրուարի եղել է Հայկական համագումար, որ բացել է Պ. Ա. Պետրոսեանը, որից յետոյ ընտրուել են նախագահներ Ասրիբեկեանց, Ստեփանեանց, Քալանթար և Միլիք-Ամիրզադեանց: Զննուող հարցերն եղել են՝ 1. Ֆինանսական, 2. Զինատեխնիկական, 3. Պարենաւորման, 4. Ընդհանուր գործեր:

Միխայիլ Ալեքսանդրովիչ. - Քաղաքումս յամառ լուրեր են պտտում, որ գերմանացիք կայսր են հրատարակել Նիկոլայ Բ-ի եղբայր Միխայիլ Ալեքսանդրովիչին, որը ուզեցել է հրաւիրել Սահմանադիր ժողով, սակայն վերջերս որոշել է հրաւիրել 4 Պետական դումայի կազմերը, որպէսզի խորհրդակցեն Ռուսաստանը յայտարարելու կատարեալ Սահմանադրական կառավարութիւն և ընտրելու պատասխանատու միմիատրներ: Ասում են, որ Պետրոզորադն ու Մոսկուան արդէն նրա իշխանութեան ներքոյ են և հետզհետէ գրաւում են նորանոր քաղաքներ:

10 մարտի

Թիւրքիայի մտադրութիւնը. Ռոստովից 8/III հեռագրում են. «Լոնդոնի թերթերը հաղորդում են, որ Թիւրքիան կամենում է գրաւել ամբողջ Անդրկովկասը: Նա մտադիր է Վրաստանին տալ անկախութիւն, իսկ Անդրկովկասի միւս մասերը միացնել Թիւրքիային»:

Էրզրումի գրաման գլխաւոր պատճառն եղած է թէ զօրամասերի և թէ զանազան անհրաժեշտ աշխատանքների անկազմակերպ վիճակը և փոխայրական միջոցների պակասութիւնը: Բանից դուրս է գալիս, որ Էրզրումում ապրանքատար ատօմօթիլների սարսափելի պակասութիւն է եղել:

- Լուրեր են պտտում, որ Հաշտարար պատուիրակութիւնը վերադառնում է Տրապիզոնից, որովհետև անյաջողութեան է հանդիպել:

- Հայերի մի ստուար բազմութիւն, որ Արդանուջից գաղթելիս է եղել Բաթում, գերի է ընկել տեղական աջառացի ավագակախմբերի ձեռքը, որոնք և գրաւել են Արդահան, Արդուին և Արդանուջը:

11 մարտի

Բայազէթ. - Փետրուարի 17-ին, 18-ին և 19-ին կատաղի կռիւներ են տեղի ունեցել Բայազէթում գտնուած ռուս զօրքերի և միւս կողմից ջալալցի քրդերի ու Մակուի թուրքերի միացեալ խմբերի հետ: Կռիւներում սպանուած են մօտ 600 զինուոր, մնացածները փախել են:

Գանձակում հայերի դրութիւնը մնում է վտանգուած, հայերը վախից թուրքերի թաղը չեն գնում, մինչդեռ թուրքերն անվախ շրջում են հայկական թաղում: Պարենաւորումը գնում է թուրքերի թաղեր, և հայերը

սովի են մատնուած ու 13 վագոն նաւթից 1 գրուանքա անգամ չեն ստացել: Վայն եկել է մեզ, եթէ Անդրկովկասը Մէյներով կառաւարտի:

Էրզրումի կողմեր Ձիվինի մօտ հայկական զօրամասերը ցրտել են քրդական հրոսակախմբերին: Քարաքուրտի մօտ բնակչութիւնը նոյնպէս ընդհարուել է քրդերի հետ և ցր(ու)ել նրանց խմբերը:

Պետրոգրադից Դ. Դ. Դօնսկոյից ստացուած է հեռագիր, որի մէջ ի միջի այլոց հաղորդում է, որ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի պաշտպանութեան համար ժող. կօմիսարները պատրաստ են օգնութիւն հասցնել Կովկասին: Հեռագիրը տուած է 7/20 մարտի Պետրոգրադից:

- Սիբայէլ Բաբաջանեանը, թուրք Բերութովը և վրացի Վեշապելին իբրև պատգամատրներ դրկուած են Շուշու և Ձանգեգուրի կողմերը տեղական կեանքի ու դրութեան հետ ծանօթանալու և պղտորուած մտքերը խաղաղացնելու համար:

Կարծիք. - Այսօր խօսեցի Թիֆլիսի մօքալաք Միրիման Դաւիդիչ Միրիմանեանի հետ քաղաքական դրութեան մասին: Նա սօցիալիզմի այս ձևով իրագործումը ուտալիա է համարում: Բօյլէիզմը գերմանական ազենտուրա էր, բայց նա կարծում է, որ նրանք այնքան առաջ զնացին, որ կարծես նոյնիսկ իրենց ծայրայեղ գաղափարի պաշտպաններ հանդիսացան:

Հաշտարար պատուիրակութիւն. Տրապիզոնից Թիֆլիս եկան երեք անդամներ պատուիրակութեան՝ Յովհաննէս Քաջագնունի, Հայդարով և Լասիսիշվիլի: Պարզում է, որ տաճիկ պատուիրակութիւնը բանակցութիւնների շարունակութեան մէջ հիմնական պայման է դնում Անդրկովկասը շուտով անկախ յայտարարելը, Կարսը, Արդահանը և Բաթումը պահանջում են առանց այլևայլութեան: Այս բոլորը կը զեկուցուի Մէյմին և ապա ստանալով նոր հրահանգներ, պատուիրակները նորից պետք է վերադառնան Տրապիզոն բանակցութիւնները շարունակելու:

Կարսից հաղորդում են, որ մեր հետախոյզները հասել են մինչև Զեօֆրի-քեօյ:

Ալաշկերտում և Խնուտում հղած ազգաբնակչութիւնը՝ հայերը արդէն առանց վնասների ու մարդակոտորաի քաշուել են դէպի Կարսի և Ալէքսանդրապօլի շրջանները, իսկ զօրքն ու կամաաբական զնդերը դեռ մնում են և չեն ուզում նահանջել:

12 մարտի

Կարաուրզան. - Մարտի 10-ին թիւրք կանոնաւոր զօրքերը քնդանօքներով յարձակուել են և ետ են խլել Կարաուրզանը:

Պետրոգրադից հեռագրում են, որ Սիխայիլ Ալէքսանդրովիչը բանտարկուած է և աքսորի է մատնուելու Պերմի նահանգը: Նոյն վիճակն է սպասում նաև Ռոմանովների աան միւս անդամներին:

Կառավարութիւն. - Ե. Պ. Գեգէչկօրին արդէն կազմել է միջխտրութիւնը՝ Ե. Պ. Գեգէչկօրի՝ նախագահ կօմիսսարիատի և զինուորական միջխտրութեան, Ն. Վ. Ռամիշվիլի՝ ներքին գործոց, Ա. Ի. Չիսենկելի՝ արտաքին գործոց, Խօսներիկի՝ երկրագործութեան, Խ. Ա. Կարճիկեան՝ ֆինանսների, Ուստրբէկով՝ ժողովրդական կրթութեան, Խան-Խօյսկի՝ արդարադատութեան, Ա. Ի. Խաախսեան՝ պարենատրման, Մ. Գ. Հաքիմսկի՝ առևտրի և արդիւնաբերութեան, Վ. Գորէշիա՝ ծովային գործոց, Ղ. Տէր-Ղազարեան՝ աշխատանքի, Լ. Բ. Բերութով՝ փոստի և հեռագրատան, Հ. Ի. Օհանջանեան՝ պետական առողջապահութեան, Ի. Հայդարով՝ պետական վերաստուգման և *Յովհաննէս Զաքարեանի* առանց պօրտֆէլի: Այս բոլոր անձինք տուել են իրենց համաձայնութիւնը և 13/III նիստին ցուցակը կնքելայացուի Ալեմին ի գիտութիւն և տեղեկութիւն: Այս ցուցակով 5 հոգի վրացի են (4 էսդէկ, 1 էսեր), 5 հոգի հայ են (4 հոգի դաշնակց. 1 հոգի էսդէկ) և 6 հոգի թուրք են, որովհետև Մելիք-Ասլանովն էլ նշանակուած է ճանապարհների հաղորդակցութեան կօմիսսար:

13 մարտի

Տրապիզոնի կօնֆերենցիան. - Առաջին նիստը տեղի է ունեցել մարտի 1-ին (14 մ. տ.), 3 ժամին առանձին յարմարուած բնակարանում, ողջունի ճառերից յետոյ թիւրք պատգամատորները դրել են Անդրկովկասի կառավարութեան հարցը: Այնուհետև նիստերում եղել են մտքերի փոխանակութիւններ: Երբ հարցը դիպել է Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովրդների ինքնորոշման, Թիւրքիոյ պատգամատորներն ամենախիստ կերպով բողոքել են այդ բանի դէմ:

Ալեմի այսօրուայ նիստում պէտք է քննուէր հաշտարար պատուիրակութեան զեկուցումն ու մոր տրուելիք յանձնարականները և կառավարութեան կազմակերպման հարցը:

Տարօրինակ լուր. - Չը գիտեն որքան հաստատ է այս լուրը, բայց ինձ յաղորդեց սղնախեցի Կօլա (Նիկողայոս) Մամուլեանը, որ ծառայում է Հոդային կօմիտեում, որ իբր հայերը դեռ մի ամիս առաջ մի առանձին պատգամատրութիւն են ուղարկել Գեմանացոց Վիլիէլմ կայսեր մօտ և խնդրել են նրանից հովանաւորել թիւրքահայերին և կովկասահայերին և իր պրօտեկտօրիատով տալ նրանց հնարատրութիւն իրենց երկիրը կառավարելու: Ասում է այս աստղը, որ իբր թէ այդ լսել են վրացիները, մեղացել են այդ սեպարատ քայլից, և Ն. Ժորդանիան հարց է դրել անմիջապէս նոյն տեսակ դիմումն անել նաև վրացիների կողմից: Ի հարկէ իմ կարծիքով միակ խելօք և մտածուած ելքը այս է, բայց կայ և ռուսերէն մի զեղեցիկ ստա՞ծ՝ “Свежо предание, да верится с трудом” (Աանդութիւնը թարմ է և դժուար է հաւատալ): Հաւատալ, որ հայերն այս արել են՝ շատ դժուար է, որովհետև հայերը յղիացած են ռուսական օրինատացիայով, որից մեզ համելը շատ դժուար է: Եթէ նոյնիսկ Վիլիէլմը համա-

ծայնուի, այնուամենայնիւ նա հազիւ թէ կարողանայ մեզ պաշտպանել ոչ միայն թուրքերից, այլև նրանցից «րէթար» վրացիներից: Եթէ այս երկու ազգերից մեզ հետ մէկը կռուէր՝ մենք կը ջարդէինք, բայց ամենքը մեզ վրայ են երկարացնում իրենց ձեռքերը՝ տաճիկ, քաթար, քուրդ, թուրք, աջառացի, ինգուշ, լեզգին, վրացի, իմերէլ, մենգրէլ, գուրիցաի և հազար ու մի շուն ու շան-որդի: Ասացէ՛ք, անխիղճ մարդիկ, որի հետ կռուենք:

14 մարտի

Գանձակից Սէյմի պատգամաւորութեան նախագահ Գերասիմ Մախարաձէն հաղորդում է, որ որոշել են 219-րդ գնդի զենքը, որ պահւում էր հայկական թաղում, յանձնել մանւէղականների Ազգային խորհրդին (ինչպէս առաջ կարգադրել էր Անդրկովկասի կոմիսսարիատը այդ զենքերը պէտք է յանձնուէին թիւրքական դիվիզիային, և հայերը չէին ուզում աւելի լաւ զինել առանց այն էլ լաւ զինուած թուրքերին, ուրեմն սրանով նրանք տարան), իսկ հայերին տալ այն պարենաւորումը, որ նրանց հասնում է, և չէին տալիս մինչև այժմ: Մարտի 9-ին ընդունուել են պայմանները երկու կողմից:

Սադախլո կայարանում թուրքերը 10/III թալանեցին 1 վագոնից 60 գնդացիի իրենց լենտաներով: Այդ պատճառով Թիֆլիսից ուղարկուեցան երկու զրահապատ զնացքներ և զօրամաս. եղել է կռիւ և առայժմ նոյն խառնած 25 գնդացիի:

Սէյմ 13/III նիստում ընդունուել է նոր կառավարութեան կազմը: Հաշտարար պատուիրակութեան նախագահ Չխէնկէտիին տուած են առանձին արաօնութիւններ իւրովսան անելու կարևոր քայլեր հաշտութեան գործում, պնդելով որ հաշտութիւնը պէտք է լինի նախկին սկզբունքներով և պատուաւոր:

Փախստականներ. - Մինչև մարտի 11-ը Իգդիր են հասել 22000 փախստականներ, որոնք եկել են Մանազկերտի, Ալաշկերտի և Ղարաքիլիսի շրջակայքից, դուրսիւնը վատ է և սով է սպառնում նրանց:

Թուրքական անաստուածութեան մոռուք. - Մարտի 12-ին Երկրային խորհրդի նախագահութեան ներկայացուած է հետևեալ նամակը. «Սոյն մարտի 10-ի երեկոյեան ժամը 9-ին, պոստատար գնացքի Բազիկ Թիֆլիս գալու ժամանակ, Գանձակ կայարանում ներս մտան մի քանի թուրքեր, որոնք սկսեցին ստուգել ուղևորների անցագրերը: Ստուգման ժամանակ գնացքում երևան եկան 3 հայեր, որոնց թուրքերը բռնի ուժով դուրս քերին գնացքից, չնայած հասարակութեան խնդրքին և թախանձանքներին, և տեղնուտեղը, ուղևորների աչքի առաջ, կայարանի պերտնում տապալեցին նրանցից մէկին, 6 հոգի բռնեցին նրա ձեռքերից ու ոտներից, իսկ եօթներորդը սկսեց դաշույնով կտրել նրա կոկորդը: Դժբախտ հայերի աղաղակը սոսկալի էր: Ես որ իբր բժիշկ մասնակցել եմ 2 պատե-

րազմների և սովոր են զանազան տեսարանների, կեանքումս նման բան չեն տեսած և չեն ապրած:

Բոլոր ուղևորները լալիս էին, հեծկլտում և խնդրում էին խնայել, բայց աւագակներն անողոր մնացին: Նոյն դժբախտ զիշերուայ ժամը 2-ին աւելի վառ մի տեսարան տեղի ունեցաւ միևնոյն գնացքում: Գանձակից մի քանի կայարան դէտը, 5 հոգի թուրքեր բռնեցին մի ռուս կնոջ, նրա ամուսնու ներկայութեամբ տարան արտաքնոց և բռնաբարեցին: Երբ ամուսինն և ուղևորները սկսեցին խնդրել, որ թուրքերը հանգիստ թողնեն կնոջը, թուրքերը հանեցին ատրճանակները և ուղղեցին կնոջ ամուսնու և ուղևորների վրա՝ սպառնալով, որ կկրակեն նրանց վրայ, ով որ որևէ բան խնդրէ նրանցից:

Վկաներ - աւագ բժիշկ Անդրկովկասեան 6-րդ հրացանաձիգ գնդի և նոյն գնդի ֆելդշերը, բժիշկ՝ Օ. Կ. Տաբակին, ֆելդշեր՝ Վ. Ջախարով»:

Այս նամակից յետոյ դու և ես, ընթերցող, հաւատանք, որ Գանձակում Սէյմի պատգամաւորութիւնը խաղաղութիւն է հաստատել մարտի 9-ին, իսկ դէպքը տեղի է ունեցել մարտի 10-ին:

15 մարտի

14-ին մարտի Թիֆլիսից մեկնեցին խաղախութեան բանակցութիւններ մղող պատգամաւորութեան Թիֆլիս եկած անդամները, որոնք էին Սէյմին զեկուցում տալու, իսկ 13/III Սէյմի վճռի համաձայն Տրապիզոն Ա. Ի. Չխէնկելուն հեռագրով յայտնուած է, որ արոււմ են լայն իրաւատքիւն հաշտութեան պայմաններն առաջ մղելու:

Նուխու դէպքերը. - Բագուից Հայոց Ազգ. խորհուրդը 11/III հեռագրում է՝ «Ստացուած է հեռագիր Նուխուց: Հաւաքած տեղեկութիւնների համաձայն քարութանդ եղած հայոց գխդերի վնասները, բացի այրում ինչքից ու ՚ի բաց առեալ Ջարարբադա գիւղից, հասնում է մինչև 1 1/2 միլիոն ռուբլու: Ինչպէս փախստականները, նմանապէս և քաղաքի չքաւոր դասակարգը խիստ կարիքի մէջ են»:

Ձէթունի գումղը. 14-ին փետրուարի ցերեկուայ ժամը 1-ին պալատի առաջ եկան զինուորական կարգով ու երաժշտութեամբ Ձէթունի հուսարների գումղը, Խանասարի զօրամասը և Մաքուեան հետևակ գումղը և զնդապետ Ստիքէկովի հրամանատարութեամբ շարուեցան երկու կարգ: Պալատից դուրս եկան Ե. Պ. Գեգէչկօբին, Խ. Կաբճիկեանը, Ղ. Տեր Ղազարեանը, Յ. Քաջագնունին և այլք: Իսկոյն երաժշտախումբը նուագեց «Հանդիպումը» և «Մեր Հայրենիք»-ը, և զինուորները հրացանները բռնեցին առաջ և ուղղահայեաց: Գեգէչկօբին մի ճառով դարձաւ զինուորներին և յիշեցրեց, որ նրանք կոչուած են նախ յեղափոխութեան և ապա հայրենիքի պաշտպանութեան համար և համոզուած է, որ այդպէս էլ կը լինի: Խոստացաւ զինուորներին տալ եռագիծ հրացաններ համաձայն խնդրի: Դառից յետոյ, երկարատև հուտայից յետոյ, երաժշտա-

խումբը նուսգեց «Մեր Հայրենիք»-ը և յետոյ կարգով վերադարձան իրենց տեղերը: Սպաների շարքում կան բաւականաչափ ռուսներ:

Բոլշևիկների կնքած հաշտութեան պայմանագրի մէջ ասուած է Անդրկովկասի վերաբերեալ հետևեալը.

«Ռուսաստանը գործադրելու է իրենից կախուած ամեն միջոց՝ ապահովելու համար Անատոլիայի արևելեան գաւառների շուտափոյթ պարպումը և Թիւրքիայի օրինական վերածնութիւն. Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջանները պէտք է նմանապէս անյապաղ պարպուին ռուս զօրքերից: Ռուսաստանը պէտք է յիստունի այդ շրջանների պետական միջազգային իրաւական յարաբերութիւններին, այլ բնակչութեան կթողնի նոր կազմ սահմանելու այդ պետութիւնների, մասնատրապէս Թիւրքիայի համաձայնութեամբ»:

Արդահանի դէպքերը. - Յունուարի սկզբներին Արդահանից հեռացել է ռուս զարմիգոնը, և բոլոր զինուորական հիմնարկութիւնների գոյքերը մնացել են անպաշտպան, ուստի շտապով կազմակերպուել է 50-60 հոգուց պահակ՝ գոյքերի վրայ հսկելու: Մի քանի օրից յետոյ կազմակերպուել է հայկական վաշտ, որը յունուարի 20-ից իր վրայ է վերցրել զարմիգոնի ծառայութիւնը: Այս օրերին տեղական քիւրքերը յայտարարել են, որ իրենք էլ ուզում են զօրամաս կազմել, որին բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները շատ համակրանքով են վերաբերուել և 200 հոգու համար որոշել են հագուստեղէն պահել: Մինչ փետր. սկիզբը ամեն ինչ խաղաղ էր անցնում: Փետր. 6-ին քաղաքում լուր տարածուեց, որ Փոցխովի շրջանից դէպի Արդահան են շարժում 1500 զինուած քիւրքեր: Այս լուրը վախ առաջցրեց, սակայն քիւրքերը խոստացան նրանց քաղաք ներս չթողնել, սակայն 7/II 5-600 քիւրք զինուած քաղաք մտան, մնացեալները մնացել էին զիւղերում: Մրանք պահանջեցին զէնքերը և հանգստացան, բայց քաղաքում թալին 250 հոգի, մնացեալները զնացին: Այդ օրերում թալանուեցան հայ և յոյն զիւղեր: Մարտի 3-ին քաղաքը ւցուեց քիւրքերով և նրանց պահանջով՝ որ Արդահանը քիւրքաց քաղաք է, զինաթափ արուեց հայկական վաշտը: Քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը որոշել է թողնել ամեն ինչ և գաղթել, սակայն ո՛չ մի ճանապարհ չկայ, և այս բռնապետութիւնը վտանգի ու սարսափի մէջ են:

Շարուր. - Շարուրի գաւառի մի շաքը հայ զիւղեր ոչնչացուած են և բոլորովին այրուած: Ապաստարան որոնող ազգաբնակչութիւնը տեղատրվեց Խանուխլեար գիւղում, որը 11 օր է շրջապատուած է քրդերով և թուրքերով: Փետրուարի 28-ից այնտեղ տեղի են ունենում ուժեղ կռիւներ՝ Մաշադի Ալասկեար Համզակի գլխատրութեամբ: Թուրքերը կտրել են Շարուրի հայերի խմելու ջուրը: Վտանգը սարսափելի է, և եթէ Մէյմը միջոցներ չառնի, բոլորը կմորթուեն: - Մէյմը հողի հարցով է զբաղուած (~ ~):

Օլթին գրառում. - 13/III քիւրքերը գրաւել են Օլթին և առաջ են խաղում:

16 մարտի

Օլթիից տաճիկները առաջ են գալիս և երկի շուտով կմօտենան Կարսին: Կան պնդողներ, որ նրանք շուտով կպաշարեն և Կարսը: Ասողներ կան, Կարսը իր ռազմամթերքով և պարենատրութեամբ կարող է դիմանալ միմիայն վեց ամիս:

Բագուի Հայոց Ազգային խորհուրդի ճիւղը հեռագրում է բոլոր Ազգային խորհուրդներին, Մէյմին և Անդրկովկ. կօմիսսարիատին, որ Բագում հաւաքուել են մի քանի հազար հայ զինուորներ (որոնք վերադարձել են Պարսկաստանից), որովհետև Բագու-Թիֆլիս ճանապարհը փակ է: Նման զինուած մասսայի ներկայութիւնը վտանգալից է, ուստի խորհուրդը պահանջում է բանալ ճանապարհը, որովհետև որոշ տուեալների հիման վրայ թուրքերը փակել են ճանապարհը՝ քիկունքում անիշխանութիւն առաջ բերելու և ճակատի պաշտպանութեան գործը խանգարելու նպատակով: - Մէյմը ... չէ՞ որ թուրք բեզական է ...

«*Աղքորէջան*» թուրք-պարսիկ թերթի ասելով՝ ամբողջ Պարսկաստանը հետզհետեւ լցում է անգլիական զօրքերով, որոնք բաց կերպով դէպի Անդրկովկաս են շարժում:

17 մարտի

Թիւրքերը Սարիղամիշի շրջանով առաջ շարժուելով գրաւել էին հայկական գիւղերը, ի միջի այլոց և Բաշքեօյ (Բաշի գեղ), սակայն մեր առաջագնդերը նրանց դուրս են քշել այնտեղից: Բացի այս, մերոնք գրաւել են Քարաքուրդից 7 վ. վրայ եղած Եղուն-Հասան գիւղը:

«*Կարմիր Օրեր*» թերթը փակուած է կառավարութեան կողմից:

18 մարտի

Ղ. Աղայեանի կինը Նատալիան վախճանուել է ամսոյս 17-ին և այսօր քաղուեցաւ Վերայի գերեզմանատանը:

Ջաքաթալայից փախչելով՝ Թիֆլիս հասավ մի պատգամատրութիւն, որը յայտնում է, թէ Ջաքաթալայի հայկական գաղութը շրջապատուած է տեղական թուրքերով և գտնում են գերութեան մէջ:

Մուրմալու գաւառում խաղաղութիւն է վերահաստատուած, որովհետև հայերը մաքրագարդեցին բոլոր թուրքական գիւղերը, որոնք հանգիստ չէին տալիս տեղական հայութեան:

Երևանի պարսից հիւպատոսը մի շարք ներկայացուցիչների հետ դիմել է Արամ փաշային և խնդրել Ջուլֆա-Երևան երկաթուղագիծը առնել Հայոց Ազգային խորհրդի պաշտպանութեան տակ:

Վրաց «Չվեմի լեւսպութիկա» թերթը հաղորդում է, որ վրաց կամաւորական զօրքի շարքերն են մտնում *վրացի-գրիգորեանները* (իմա՝ Վրաստանի հայերը), որոնց իբր թէ մերժում են և առաջարկում, որ նրանք գնան Հայկական գնդերը, և իբր թէ նրանք ասում են թէ նրանք վրացի են և չեն գնալ: Առակս ուսուցանէ, որ հայերը գալով Վրաստան դեռևս վրաց թագաւորների օրով, հէնց սեփական պետութիւն ունեցող մի երկրի ազգութեան մի մասին կրօնափոխ են արել: չը գիտեն մի այլ շրջան նրանց թագաւորութեան անկումից յետոյ, որ վրացիք Լուսաւորչի հաւատ ընդունէին, ուրեմն և դա երևի տեսի է ունեցել սեփական պետութեան օրերում: Սա ճիշտ որ վրացական տուտուցութիւն է:

19 մարտի

- Այսօր լուրեր են պտտում, որ անգլիացիները ցանցապատել են ամբողջ Պարսկաստանը և թէ դէպի ուր են արշաւելու՝ յայտնի չը: Պատմում են, որ նրանք մօտ 200.000 զինուոր են բերել Պարսկաստան: Այս լուրի հետ ասում են, որ տեղական թուրք-թաթաբները աչքի առաջ ունենալով այս հանգամանքը, դիմել են Թիւրքիային և խնդրել, որ Թիւրքիան համաձայնութի հաշտութի բաւականաճալով 1914 թ. սահմանեցէտով: Մի ուրիշ աղբիւրից էլ հաղորդում են, իբր թէ հաշտութեան կօնֆերենցիան Տրապիզոնում համաձայնութեան է եկել, որի հիման վրայ Բաթումը յայտարարում է ազատ մավահանգիստ, իսկ Կարսն ու Արդահանը դառնում են Թիւրքիոյ սանջակներ: Որքան ճիշտ են լուրերը, երաշխատը չեն:

- Երկու ամիս է մենք՝ երկաթուղու ծառայողներս ռոճիկներ չենք ստանում, բառացի կերպով քաղցի ենք դատապարտուած:

20 մարտի

Արիւնհեղութեան Բազում. - Քաղաքումս յամառ լուրեր են պտտում, որ Բազուի բօլշևիկները միանալով Պարսկաստանից Կասպից ծովի վրայով եկած հայ զինուորների հետ և տեղական դաշնակցականների հետ, սկսել են զարհուրելի կոտորած թուրքերի, որովհետև վերջիններս չեն համաձայնուել զենքը վայր դնել՝ զինաթափ լինել և միջոցներ ձեռք առնել բանալու Բազու-Թիֆլիս գիծը, որի վարչով հայերին չեն թողնում երթևեկել և սպանում են, գնացքները կողոպտում, կանանց առևանգում: Լուրերն ասում են, որ քաղաքում գործում է բօլշևիկների արտիլլերիան: Ըստ ոմանց սպանուածների թիւը հասնում է իբր թէ 2000 հոգու: Ատողներ կան, որ Բազուն մաքրելուց յետոյ դրանք դիմելու են դէպի Գանձակ:

Ռազմաճակատ. - Սարիլամիշի կողմերում մերոնց դրութիւնը միխթարական է. առայժմ մեր առաջագնդերը հալածում են թիւրքական և քրդական խմբերին, որոնք ներկայումս գտնուում են Բարդուսի Չանիմի

մօտերը: Մինչև Ղարաքիլիսա Ալաշկերտի հովտում քրդեր ու քիւրքեր չկան, որովհետև Բայազէթից դրկուած գօրամասերն առանց արգելքի անցել են այդ տարածութիւնը: Քարաքուրքի մօտ քիւրքաց գօրքը գտնուում է 5 վերստի վրայ և առաջ է խաղում:

Խարկովի հայերը մի քանի ժողովներ են արել, գրուել են 200 կամատր և հաւաքել են 250.000 ռուբլի, մահ շատ թանկագին իրեր և գէնքեր: Տեղական հայ հարուստ Քեօսայեանը մուիրաբերել է 115.000 ռուբլի:

Հաշտարար պատտիրակութեան Թիֆլիսից վերադարձած անդամները 16-ին մարտի հասել են Տրապիզոն: Խաղաղութեան ոչն ու այս օրերս կվերջանայ:

Մարախլոյի քիւրքերից 60 գնդացիի խելիս գլխավոր դեր խաղացել են մեր լօտցի քաջերը, որոնք մի շարք թուրքական զիւղեր են այրել:

Շամախի. - Շամախիւում երբորդ օրէ կռիւ տեղի ունի մի կողմից բօլշէիկ-հայկական բլօկի և միւս կողմից թուրքերի միջև, բազմաթիւ զոհեր կան, հաղորդակցութիւնը ընդհատուած է: Բլօկին օգնելու համար Բագուից բօլշէիկական զինուորական ոյժ է ուղարկուած:

Կարսում յայտարարուած է պաշարողական դրութիւն: Կօմենդանտի հրամանով կանայք և երեխաները պէտք է հեռանան քաղաքից, իսկ տղամարդիկը պարտաւոր են մասնակցել բերդի պաշտպանութեան գործին: Քաղաքում էժանութիւն է տիրում, ալիւրը 35 ռ. փութը, մի գառ 12-15 ռ., իսկ մեզնում՝ Թիֆլիսում ալիւրի փութը 85-120 ռ. է գնահատում:

Կրասնավօդսկում Չինուորական և Բանուորական խորհրդի կարգադրութեամբ զինաթափ է արուած Հայկական դրոժինան, որ ունէր 75 մօսին և 21.000 փամփուշտ: Այս բոլորը խլել են դրոժինայից և յայտարարել, որ ազգային գօրամասերի կազմակերպումը չեն ընդունում: Այսպէս ամէն մի շուն ու շանորդի ներկայ ռուսական պետութեան մէջ իրեն յայտարարելով կառավարութիւն, ինչ ուզում է՝ անում է...

Հին Նախիջևան. - Մօտ երկու շաբաթ է Նախիջևանի գաւառում կռիւներ են տեղի ունենում, թրքական շարժման գլուխ է կանգնած Շահաւար Կուլի խանը, որ պարագլուխն է Նախիջևանի քաղաքական գործիչների այն խմբակի, որ ձգտում է ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ Նախիջևանը միացնել Պարսկաստանի հետ:

Թիֆլիս վերադարձաւ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Աւետիք Ահարոնեանը, որ գնացել էր Ալէքսանդրապօլ և Մարիդամիչ:

Նուխուց հաղորդում են, որ հայ փախստականները սովամահ են լինում:

21 և 22 մարտի

«Խնուսի, Դուքախի և Մանազկերտի շրջանների փախստականները ամբողջովին հասել են Իգդիր (մարտի 18-ին հեռագրում են Իգդի-

րից), մնացած փախստականների մի մասը յարձակման է ենթարկակել Ղարաքիլիսէի շրջանի Շլաստր գիւղի քրդերի կողմից, սպանուած է եօթը մարդ: Չնայելով ծանր պայմաններին, գաղթը կատարուել է հանգիստ: Փախստականների հետ եկել են նաև վերոյիշեալ շրջանների կոմիսսարիատի բոլոր պաշտօնեաները: Խնուսի շրջանային կոմիսսարիատը Իգդիրում ժամանակաւորապէս վերանորոգել է իր գործունէութիւնը փախստականներին տեղաւորելու համար: Ըստ երևոյթին հարկ կը լինի տեղաւորել Սուրմալուի գիւղերում: Աշոտ Խարայէլեան»:

Ջաքաթալա. - 18 մարտի թիւքական դրօշակի համար (?) պատանդ վերցուեցին հինգ հոգի, դրանց թում քահանան և Ստամբուլցեանը: Ժողովուրդը գրկուած է մեծ պատուայ ժամասացութիւնից: Աշակերտները դասադուլ արին, առայժմ դպրոցը փակ է:

Արասթումանի հայութիւնը ահաբեկուած է տեղական թիւրքերից:

Ալեքսանդրոպօլի շրջանի թուրք ազգաբնակչութիւնը վերջերս հետզհետէ սկսել է քաշուել դէպի Թիւրքիա:

Ջալալ-օղլու շրջանի թուրքերն էլ սկսել են շարժուել:

Բալաքարի և Բագուի միջև կոխ է բոլշևիկների և թուրքերի միջև, փետրուարի 24-ին Բագուի կայարանում Բագուի Բ. Ձ. և Ն. պատգամատրների խորհրդի կոմիտէի կարգադրութեամբ ձերբակալուել է Թիֆլիսից եկող մահմեդական դիվիզիայի շտաբը՝ շտաբի պետ գեներալ Տալիշինսկու գլխավորութեամբ: Մահմեդականները դժգոհութիւն յայտնեցին, ընդունելով, որ այդ քայլը իրենց ինքնորոշման դէմ է: Բագուի միջկուսակցական կոմիտէն մի պատուիրակութեան միջոցով խնդրեց ազատ արձակել դրանց, բայց Բանուր., Ջին. և Նաւաստ. պատգ. խորհուրդը համաձայնուեց երաշխատութեամբ բաց թողնել միայն շտաբի մի մահմեդականին (մնացածներն են ռուսներ, վրացիները և այլն) գեներալ Տալիշինսկուն, պահանջելով, որ դրա համար երաշխատոր լինեն մահմեդական սոցիալիստական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչները: Երաշխատրել են դօքտոր Նարիմանովն և Մ. Գ. Վեզիրով՝ զիջանելով Միջկուսակցականի խնդրին, սակայն գեն. Մ. Տալիշինսկուն հարցաքննելուց յետոյ Վեզիրովը (սոց.-յեդ.) հրաժարուել է պատասխանատու լինել և ասում են, որ Նարիմանովն էլ («Հումմէթ») ուզում է հրաժարուել:

Այժմ ստացուած է հետազիր, որ Բալաքարիից կոխն անցել է Բագու, և բոլշևիկները մեծ ջարդ են տալիս թուրքերին իրենց թաղերում: Կոխն սկսուել է 18 մարտի, որի համար սկսել է գործել թնդանօթախումբը: Ըստ թաթարներ են գերի վերցուած: Բերդը գրաւել են մաւսատիները: Երեկոյեան 7 ժամին հաշտութիւն եղաւ այն պայամանով, որ թուրք-թաթարները զենքերը յանձնեն և երաշխատրել Բագու-Թիֆլիս

*** [Բանուորներ, զինուորներ և մաւսատիներ]:

երկաթուղու ազատութիւնը: Բայց 19-ին առաւօտից քնդանօթներն սկսեցին գործել, ասում են, որ մինչև որ թուրքերը զենքերը չյանձնեն քաղաքը կքանդեն. Կիշլի կայարանի մօտ թուրքերը հանելով երկաթգծերը՝ զնացքը խորտակուել է (N 4 զնացք): Շատ թուրքեր են սպանուած: Բօյլէիկների կողմ են բոլոր ազգեր՝ բացի մահմեդականներից: Գերուած թուրքերին ներս են բշել քատրոններ և սինեմատօգրաֆներ և այնտեղ են պահում: Բօյլէիկներին օգնում են մաւսատիները: Տեղական ամբողջ զօրքը բօյլէիկներին հակուեցաւ: Հայերը կօրրեկտ են, հայկական պահակախումբը չի թոյլ տալիս վիրատրել թուրքերին, գերիներին լաւ են պահում: Պատճառը յայտնի չէ, բայց ասում են, որ հարկատու եղաւ զինաթափ անել մօտ 70 մուսուլման դիվիզիայի զինուորներին, որոնք ծովով ուր որ գնալու էին՝ նրանք չհամաձայնուեցան, և գործն այս կերպարանք ստացաւ: Ասում են, որ գլուխ են կանգնած Շահումեանը, Ջափարիճէն, Սուլսարցկը, առհասարակ կօմիտէտը: Բօյլէիկներն ունին մի քրօնկիկ, քաղաքը մասամբ տեղ-տեղ միայն կողոպտուում է: 20-ին կիշիը շարունակուում էր: Սև քաղաքից հրացանաձգութեան ձայներ են լսում, ինչպէս երևում է Սպիտակ քաղաքում կռիւ է: Մաքունջու կողմից հրդեհի տեսաբան է բացում: 21-ին մարտի բօյլէիկները մահմեդականներին պահանջ դրին՝ յանձնել ամբողջ զենքը, ընդունել և ճանաչել Ժողովրդական Կօմիսսարների իշխանութիւնը, ցրուել Դիկայա դիվիզիան (Վայրենի զօրախումբը թուրքերի), վերականգնել Բագու-Թիֆլիս երկաթուղին և մինչև Պետրովսկ երթևեկութիւնը: Ժամանակամիջոցը տրուած է մինչև ցերեկուայ 3 ժամը 21/III: Եթէ այս չը կատարեն, կօմիտէն պատասխանատւութիւնը թողնում է մահմեդականների վրայ: Մահմեդականները սարսափելի զլվտած են, ընդդիմանալ չեն կարող: Այրում են մի քանի մեծ տներ թուրքական մասում, շատ տներ են այրուած, այս րոպէիս (21/III 12 1/2 ժամին ցերեկուայ) այրում է վերևի քաղաքը թուրքական մասում: Այսօր ֆուրգոններով հաւաքում են սպանուածներին, սպանուած են 1000-ից աւելի և աւելի վիրատուներ կան և գերիներ: Թուրք գիւղացիներն ուզում էին թափուել քաղաք, սակայն անկարելի է մտնել, որովհետև քաղաքն ամեն կողմից խիստ մեծ ուժերով ապահովուած է: Բօյլէիկները բաւական ուժեղ են, և նրանց օգնութեան են գալու առանձին ոյժեր Կրասնավօդսկից և Աստրախանից:

Մէյմը տակը լցրել է, սկսեց քննել այս դէպքերը, սակայն շուտով փակուեց, և նախագահութիւնը պէտք է քննութեան առնի: Ասում են, որ միջոցներ ձեռք կառնեն այդ բանի առաջն առնելու:

Միքիթից՝ Բերեօգովկայի թուրքահայ գերիները թուով 100 հոգի խնդրում են իրենց ազատել, որ գան Կովկաս:

Անգլիական զօրքերը Պարսկաստանում: - Ասում են Էնգելի են եկել անգլիական զօրքեր 600 ատօմօքիով: Անգլիական զօրքերը բռնել են զնացած ռուս զօրքերի վայրերը և ջարդել են Քուչուկ-խանի 5000-նոց

գորքը, խանը գերի է վերցուած: Ընդհանուր հրամանատարն է գեմ. Հենդերսոնը, որ ներկայումս գտնուում է Բագում: Անգլիացիները պահանջել են Պարսկաստանից ժամանակաւորապէս հնազանդուել իրենց հրամանատարութեան բոլոր հրամաններին:

Ապրիլի 1-ից մտցում է նոր տոմար, այդ օրը նշուելու է 14 ապրիլի:

Հրէաներ, արաբներ և հայեր. - Times թերթն այս վերնագրով մի յօդուածով առաջարկում է այս նրեք ազգերին միանալ որպէսզի անելի շուտով ձեռք բերեն իրենց ազատութիւնը: Այդ առթիւ Լոնդոնում եղել են միթինգներ: Vossische Zeitung-ն էլ ասում է իբր թէ Թիւրքիան ուզում է իրագործել հրեական ինքնավարութիւնը: Հաւատացի՛նք:

Պատգամատրութիւն. - 21/III Բագու մեկնեց պատգամատրութիւն (Ս. Տիգրանեան, Մելիք-Եգանեան, Օնիաշվիլի, Մահմուդով և Հայդարով), որ նպատակ ունի հարթելու բօլշէիկների և թուրքերի միջև առաջ եկած միջադէպը: Ես կարծում եմ, որ բօլշէիկները դրանց դուրս կանեն և չեն էլ ընդունի, ինչպէս չեն ընդունել Սէյմը:

Պատերազմ. - «Մարիդամիշ, 18/III: Երեկուանից սկսուել է կռիւ Մշնկերա-Քարաքուրթի ուղղութեամբ: Այսօր կռիւները շատ յամառ բնոյթ ունէին, բոլոր զօրամասերի զինուորները կռուում էին օրինակելի կերպով: Թշնամին դուրս էր բերել ուժեղ արտիլլերիա և զնդացիներ, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Մենք գրաւեցինք Ղօշաքիլխէն և Մշնկերաին իշխող բարձունքները: Ամենքի ոգին բարձր է և արի: Ոտքից ու ազդրից վիրատուած է Դալի-Ղազարը, որին բերին այստեղ: Դալի-Ղազարը մի հերոսական գրոհ տուեց. կամ սպանուածներ և վիրատուներ: Դալի-Ղազարը խնդրում է հաղորդել իր բոլոր զինակից ընկերներին, որ նրանք շտապեն մտնել իր բաւալիոնը, որին վիճակուած է հայրենիքի ու ազատութեան պաշտպանութեան մեծ պատիւը: *Վրացեան*»:

Մարիդամիշի ուղղութեամբ մենք գրաւեցինք Քիւրքչի, Վարդապուտ, Ջերմուկ և Ջաքիմ գիւղերը:

Խնուսից ժողովուրդն սկսել է մահանջել 27/II-ից յետոյ, չնայած որ դրութիւնը եղել է լաւ և օրինակելի, բայց *չարաքաստիկ* հրամանը գեմ. Օդիշելիձէի ստիպումն են եղել կատարել: Խնուսի պահեստները ոչնչացուած են: Երբ ժողովուրդը գաղթեց, յետոյ քաշուեցան դէպի սահման Չար-Պոհարի, Հաճի Էօմարի և Կարմունի մեր գորքերը: Մօտ 30 կիւն և երեխայ ճանապարհին ցրտահար եղան:

Հայ կամաւորներ. - Ռոստովից Թիֆլիս հասան 150 հայ կամաւորներ, որոնք հաղորդում են, որ այնտեղ պարէն շատ կայ:

Կարսի շրջանում մինչև Օլթի և Արդահան գործում են ռուսահպատակ քրդերի կազմակերպում խմբեր, որոնց գլխատարն է տաժանակիր աշխատանքից փախած յայտնի Աբդուլլան: Այս գործը պատահականութեան արդիւնք չէ, այլ տաճկական սպաներով վարժուած զօրքեր են, որոնք կապ ունեն Թիւրքիոյ շտաբի հետ: Օլթին թալանել են, այրել և

բնակիչ քրիստոնեաներին սրի քաշել: Սէյմը այս բոլորը լաւ գիտէ, սակայն իբրև բարոյական սնանկ լոռւմ է: Կաղզուանի հայութիւնը զիւղերում մնացել է առանց ապաստանի, որովհետև եղած չեղածն կողոպտուած է, իսկ տներն այրուած են:

Վան. - Փետր. 21-ից գրած նամակով Վանից հաղորդում են հետևեալը. Ձիմտորները ստանում են ամսական 60 ռ. և 1 3/4 ֆ. հաց, 12 մսխալ շաքար, 1/2 ֆունտ միս կամ ձուկ և կալքաս, 10-15 մսխալ իւղ կամ ձէթ, 24-48 մսխալ կրտսպա, թէյ 1/2 մսխալ, օճառ ամիսը 1/2 ֆունտ: Փետրուարի 10-ին Վանի հայ սպայական ընթացքն աւարտեցին 25 վասպուրականցի հայ սպաներ, մեծագոյն մասը ուսուցիչներ, որոնք ծառայում են Վանէն-Սաւայի գծի վրայ: Սկսուել է երկրորդ սպայական դասընթացքը. գնդացրի վրայ վարժողներ կան, որոնք շուտով պիտի աւարտեն դասընթացքը: Նորակազմ Կօմիսարներու խորհուրդը հետևեալ նախահաշիւն է կազմած Վասպուրականի կառաւարութեան համար, որ պիտի ներկայացուի Հայաստանի Կոմիսսարութեան ի հաստատութիւն՝

Արտաքին գործերու կօմիսար	-	8.800ր.
Ներքին	//	(3) 5.400ր.
Ելանտական	//	- 5.350ր.
Պարենատրման	//	- 2.350ր.
Երկրագործական	//	- 3.450ր.
Խնամակալական	//	- 1.800ր.
Պոստ-հեռագրական	//	- 5000ր.
Բժշկա-առողջապահական		- 8.500ր.
Ձիմտորական	//	- 405.900ր.

Ընհանուր գումար՝ 476.550ր.

Դրամական ճգնաժամի պատճառով հրատարակուած են փոխ-գրեր՝ 5, 10, 25, 50 և 100ր.՝ երեք ամսէն վճարելու պայմանով՝ մինչև որ Կովկասի հետ հաղորդակցութիւնը դիւրանայ: Դրանց շրջանառութիւնն սկսելու է 25 փետրուարի: Փոխ-գրերը (օտոռ) ստորագրուած են նահանգային, զինուորական և ելանտական կօմիսարների կողմից, և արժէքի ընդհանուր գումարը հաւանաբար 170.000 ռուբլիի կհասնի: Ընտրում են զիւղական և գաւառական վարչութիւններ, որոնցից յետոյ ընտրուելու են Շրջանային վարչութիւնը. սրանք լինելու են կառավարչական և ներքին գործերի: Գիւղական և Շրջանային Վարչութեանց ընտրութիւնը պիտի լինի ուղղակի, իսկ գաւառականը՝ երկաստիճան: Քաղաքում ներկայացումներ են տեղի ունենում, խաղացուել են «Սուտ ճգնաւոր», «Արևելե-

ան ատամնաբոյժ» և Գոգոլի «Վերաքննիչ» պիեսները: Խաղացողներն
են հայկական Ե զնդի սիրողները և սիրողների մի ուրիշ խումբ:

SAMVEL MURADYAN

AN IMPORTANT SOURCE OF NEW AND NEWEST HISTORY OF ARMENIA

Continuing our previous publication we are producing a new part of the Memories of Hajk Astvatsatryan. It concerns to the political, economic and military events which took place from March 7 to March 22, in 1918, in Transcaucasus. Its worth to pay a special attention to the politics of Turkey deal to the new formed administrative unions of Caucasus, separated from Russia. It refers to the new anti-Armenian exposures of Azerbaijan, also to the position adopted by Georgia to the Armenian-Turkish relations.